

ŽELJKO KARLAULA
Poslijediplomski studij povijesti,
Hrvatski studiji, Zagreb
karaula1980@gmail.com

Primljeno: 06. 05. 2014.
Prihvaćeno: 09. 10. 2014.

ORGANIZACIJA I DJELOVANJE “GOSPODARSKE SLOGE” U BJELOVARU I OKOLICI (1935.-1941.)

U radu će se prikazati djelovanje i rad gospodarske organizacije Hrvatske seljačke stranke (HSS) Gospodarske sloge na području grada Bjelovara i okolice u razdoblju od 1935. do 1941. godine. Gospodarska sloga bila je jedna od najvećih organizacija HSS u Hrvatskoj, a zanimljivo da je inicijativa za osnivanjem te organizacije došla iz Bjelovara. Zbog specifičnih zemljopisnih karakteristika bjelovarskog kraja (izrazito poljoprivredni i stočarski kraj) Gospodarska sloga je ovdje zauzela čvrsto korijenje i razvila značajnu aktivnost, tako da je po broju svojih članova u Bjelovaru bila na drugom mjestu u Hrvatskoj, odmah poslije Karlovca. Aktivnost Gospodarske sloge u Bjelovaru karakterizira uporna i dugotrajna borba za prava seljaka u tržišnoj utakmici, te za smanjenje seljačkih davanja gradovima i državi. U bjelovarskoj okolici posebno je bio jak mljekarski pokret Gospodarske sloge koji je imao mnogo uspjeha. Važno je istaknuti da je jedan od osnivača i pokretača Gospodarske sloge rodom iz Bjelovara – Rudolf Bićanić.

UVOD

“Gospodarska sloga ima dva zadatka: prvo: da danas koliko god je moguće pomaže hrvatskom seljaštvu da se oslobodi robovanja neseljačkim interesima, i drugo da stečeno iskustvo bude iskorišteno onda, kada budemo gospodari u svojoj hrvatskoj domovini.” (Dr. Maček na drugoj glavnoj skupštini *Gospodarske sloge*).¹

¹ Mahmed KONJHODŽIĆ, *Seljački pokret u Hrvatskoj*, Zagreb, 1940., 48.

Prije nego što krenemo na prikazivanje djelovanja i rada *Gospodarske sloge* u Bjelovaru, moramo odgovoriti na jedno važno pitanje da bismo uopće shvatili politički i gospodarski trenutak osnivanja ove velike organizacije hrvatskog seljačkog pokreta. To pitanje je postavio Marijan Matićka u svom radu (*Obilježja "Gospodarske sloge" u početku njezine djelatnosti*), a koje glasi: Kakve su uopće bile gospodarske prilike na selu u Hrvatskoj u vrijeme osnivanja *Gospodarske sloge*?² Tu moramo početi.

GOSPODARSKA SLOGA I EKONOMSKE PRILIKE U HRVATSKOJ U DRUGOJ POLOVICI 30-IH GODINA

U Hrvatskoj i Kraljevini Jugoslaviji između dva svjetska rata daleko najveći dio stanovništva činilo je poljoprivredno stanovništvo. Prema popisu stanovništva iz 1931. na području Savske banovine od ukupnog broja stanovnika (2.037.165) 75,3 % činili su seljaci, dok se u Primorskoj banovini od 753.164 stanovnika njih 83,5 % bavilo poljoprivredom.³ Na Bjelovarsko-križevačkom području bilo je iste 1931. godine 362. 769. stanovnika, od toga 310.091. poljoprivrednog (85,5%) i 52.678 nepoljoprivrednog stanovništva.⁴ Glavno obilježje seljačkih gospodarstva u Hrvatskoj bilo je prevladavanje malih posjeda ispod 5 hektara i agrarna prenapućenost. Upravo je u Savskoj i Primorskoj banovini takvih posjeda bilo najviše. Najveći broj seoskih obitelji imao je male prihode, a agrarna prenapućenost je prisiljavala seljake da izlaz iz teške situacije pronađu zaposlenjem u gradovima. Svi ovi navedeni problemi obilježavali su položaj seljaštva od stvaranja jugoslavenske države 1918. godine. Loše provedena agrarna reforma koja seže do 1931. godine samo je povećala sitni seljački posjed. I dalje mala seljačka gospodarstva nisu osiguravala siguran kruh i zaradu s te zemlje. Nivo seljačke proizvodnje i dalje je ostajao nizak, a seljaštvo koje je sve više siromašilo i dalje se zaduživalo.

Gospodarske prilike na selu bile su vrlo teške. U razdoblju velike ekonomske krize (1929.-1934.) cijene poljoprivrednih proizvoda pale su za 57% što je još znatnije pogoršalo ekonomsko stanje seljačkog gospodarstva. Zbog toga su se seljaci sve više zaduživali, te su morali prodavati zemlju da bi vratili dugove. Zbog velikog nezadovoljstva seljaka država je bila primorana donijeti *Zakon o zaštiti poljoprivrednika* (1932.) koji je odgodio sve javne prinudne prodaje pokretne i nepo-

² Marijan, MATIĆKA, "Obilježja "Gospodarske sloge" u početku njezine djelatnosti", *Historijski zbornik*, 29.-30., 1976.-1977., 494.

³ Mijo MIRKOVIĆ, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941.*, Zagreb, 1952., 18.-19.

⁴ Ovaj statistički podatak odnosi se na područje odnosno prostor Bjelovarsko-križevačke županije koja je trajala do 1924. godine. To su kotarevi: Bjelovar, Đurđevac, Koprivnica, Križevci, Čazma, Kutina, Garešnica i Grubišno Polje, sa ukupnom površinom (1932.) od 517.712 ha.

kretno imovine sve do 1936. kada je donesena *Uredba o likvidaciji seljačkih dugova*. Usprkos mnogim intervencijama države stanje u poljoprivredi se nije mijenjalo. U pogledu poreznog opterećenja seljaštva nije bilo bitnih promjena. Dolazilo je do neprestanog opadanja kupovne moći seljaka uslijed nesrazmjera cijena industrijskih i poljoprivrednih proizvoda.⁵

Sve teži ekonomski položaj hrvatskog seljaštva tražio je rješenje. Gospodarski stručnjak dr. Milan Ivšić pisao je o seljačkoj svijesti koja se mora mijenjati jer "seljak je bio najsretniji čovjek, dok je proizvodio samo za potrebe svoje seljačke porodice. Sada, nasuprot kada mora proizvoditi za tržište, opaža, da se njegov rad najmanje cijeni. Vidi najveći nesrazmjer između cijena svojih proizvoda i proizvoda što ih kupuje za svoje kućanstvo (...) Seljak dolazi baš s obzirom na tržište do najkobnije spoznaje, da mu se njegov seljački rad ne isplaćuje – ne rentira. Najvažniji je zato zadatak, kako da poboljšamo vrijednost seljakova rada, kako da dignemo cijenu seljačkog proizvodnji (...)"⁶

Velika agrarna kriza koja je pogodila sve oblike seljačkog gospodarstva prisilila je seljake na osnivanje velikog broja novih zadružnih saveza (Savez zadrugara naprednih livadara u Križevcima, Središnja zadruga za osiguranje stoke u Zagrebu, Savez slatkovodnih ribarskih zadruga u Zagrebu itd.) koji bi štitili njihove interese.⁷ Za taj veliki rast zadružnog članstva u drugoj polovici 30-ih godina na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine bila je zaslužna Hrvatska seljačka stranka i njena organizacija *Gospodarska sloga*.

Gospodarska sloga bila je gospodarska organizacija Hrvatske seljačke stranke koja je osnovana polovicom tridesetih godina 20. stoljeća, s osnovnim ciljem osiguranja i poboljšanja životnih uvjeta seljačkog stanovništva u Hrvatskoj.⁸ Među

⁵ O problemima poljoprivrede u Hrvatskoj između dva svjetska rata vidi: Zdenka ŠIMONČIĆ-BOBETKO, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941.*, sv. I., Zagreb, 1997., Bogdan STOJISAVLJEVIĆ, *Seljaštvo Jugoslavije 1918.-1941.*, Zagreb, 1952., Suzana LEČEK, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918.-1929.*, Zagreb, 2003., Rudolf BIČANIĆ, *Gospodarska politika*, Zagreb, 1939., Zdenka ŠIMONČIĆ-BOBETKO, "Selo u Hrvatskoj 1918.-1934. godine – gospodarski aspekt", *Povijesni prilozi*, 13., 1994., 139.-178.

⁶ Milan IVŠIĆ, *Seljačka politika. Gospodarski život na selu*, Zagreb, 1938., 12.

⁷ *Zadružni leksikon FNRJ*, (ur. Mihajlo Vučković, Vaso Gajić, Arion Usepjanov), Zagreb, 1956.-57., 398. Vidi i: Željko MATAĞA, *Seljak i zadruga*, Bjelovar, 1995., Ivan BRLIĆ, *Hrvatsko seljačko gospodarstvo i međunarodne poljoprivredne i zadružne ustanove*, Zagreb, 1938., Milan IVŠIĆ, *n. dj.*

⁸ Sveobuhvatnu analizu djelovanja i rada *Gospodarske sloge* u Hrvatskoj vidi u najnovijoj knjizi: Ivica ŠUTE, *Slogom slobodi. Gospodarska sloga 1935.-1941.* Zagreb, 2010. Autor je na osnovu istraživanja zaključio da je impuls za osnivanje *Gospodarske sloge* došao iz Bjelovara, odnosno sa jednog "pouzdanog" kotarskog sastanka bjelovarskog HSS. Razloge tome autor vidi u "velikom značaju Bjelovara i njegove bliže okolice, kao i čitave regije za gospodarstvo središnje Hrvatske" te da je možda zbog toga iz tih "gospodarskih potencijala, ali i nužnosti pokretanja konkretnih akcija kojima bi se poboljšao položaj seljaštva (...) na ovom centralnom području Hrvatske" potekla ova inicijativa. Prva organizirana akcija hrvatskih seljaka i prije osnivanja *Sloge* u siječnju 1934. odnosila se na

njenim glavnim zadacima bilo je posredništvo odnosno da se seljačkoj robi i proizvodima na tržištu osigura što povoljniji tretman i cijenu. Zbog toga je jedna od najvažnijih akcija *Sloge* bio pokret za podizanje cijena seljačkim poljoprivrednim proizvodima i stoci na tržištu. Borba *Sloge* za podizanje cijena bila je najjača ondje gdje su kupci bili "organizirani u kartele, ili gdje su imali kakav prirodni monopol".⁹ Osim toga *Sloga* je organizirala mnoge druge akcije u korist seljaštva: pokret za sniženje općinskih i gradskih sajamskih pristojbi i maltarina, mljekarski pokret (najsnažniji na području Bjelovara), pokret za održavanje cijena žitu, pokret vinogradara itd. Među obrambene mjere *Sloge* spadala je i borba protiv državnih trošarina i ukidanje carine na uvezenu industrijsku robu, jer je time poskupljivala ostala seljačka roba, utvrđivanje nadnica poljoprivrednih radnika i drugo.

Osim obrane konkretnih seljačkih interesa *Sloga* je radila i na promicanju gospodarskog i društvenog rada seljaštva, promicanju zadrugarstva, pravilnog korištenja zemljišnih zajednica, veterinarske službe. Podizali su se i gradili zadrugni domovi, sjemenski hambari, skladišta, podrumi, sušionice, prodavaonice itd. Važna je bila i *Slogina* organizacija "Zemlja" u svrhu provođenja unutarnje kolonizacije.¹⁰ Sva ova nastojanja bila bi nepotpuna bez znanstvene osnove *Slogina* pokreta, istraživanja, proučavanja i skupljanja podataka u svrhu unapređivanja seljačke proizvodnje i seljačkog života. U tom cilju stvoren je i "Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva" gdje su bili zaposleni školovani stručnjaci iz oblasti šumarstva, agronomije, veterine, ekonomije i dr. Zavod je uskoro postao važan *Slogin* savjetodavni organ.

U tom razdoblju *Gospodarska sloga* razvila se u široki zadružni pokret hrvatskih seljaka koji je krajem 1937. imao 150.779 članova, a već 1938. godine 185.000 članova. Mreža *Sloge* bila je razgranata u 144 kotara sa 126 kotarskih, 403 općinskih i 4.789 mjesnih povjerenika.¹¹ Prema Šuteu "bez obzira na vremenski ogra-

mljekarski štrajk proizvođača mlijeka u bjelovarskom kraju. Druga pretpostavka po autoru počiva na činjenici da je jedan od pokretača i organizatora *Gospodarske sloge* Rudolf Bičanić rodom iz Bjelovara, te postoji mogućnost da je na njegov prijedlog došlo do spomenute inicijative. Ovaj rad će se često referirati na spomenutu knjigu. Slika R. Bičanića preuzeta je iz ove knjige. Ovdje treba spomenuti i ekonomskog stručnjaka Dragutina Cutvarića koji je također rodom iz Bjelovara, pokretača lista „*Ekonomist*“ i kasnije upravitelja ekonomskog instituta Banovine Hrvatske, a koji je kao član HSS mogao vršiti određeni utjecaj u bjelovarskom HSS. O osnovnim informacijama o politici HSS u tom razdoblju vidi: Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, 1999.

⁹ Milan IVŠIĆ, *Seljačka politika. Društveni život na selu*, Zagreb, 1937., 169.

¹⁰ *Kalendar Gospodarske Sloge za godinu 1939.*, 1939., Zagreb, 53.-56.

¹¹ STOJISAVLJEVIĆ, n. dj., 125., ŠUTE, n. dj., 294.-230., KONJHODŽIĆ, n. dj., 55., Milan VUČKOVIĆ, *Istorija zadružnog pokreta u Jugoslaviji 1918.-1941.*, 1966., Beograd, 176. Broj članova *Gospodarske sloge* konstantno je rastao jer je usvojeno načelo da svaki član HSS je istovremeno i član *Sloge*. Kao posljedica toga *Sloga* se vrlo brzo proširila u sve hrvatske krajeve i izvan Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu i Vojvodinu. Sjedišta *Sloge* otvorena su i u Beogradu u Srbiji i Mariboru i Krškou u Sloveniji.

ničen period djelovanja, razdoblje od 1935. do 1941. predstavlja najintenzivniji i najodlučniji period u radu *Gospodarske sloge* u kojem se može pratiti i analizirati uloga i utjecaj koji je ta ekonomska organizacija imala na hrvatskom selu i među hrvatskim seljaštvom u međuratnom razdoblju. (...) kada se HSS, proširujući svoju aktivnost i na prosvjetno-kulturna, ekonomska, radnička i druga polja rada pretvara u široki hrvatski nacionalni pokret, nastojeći okupiti oko sebe čitav hrvatski (seljački) narod".¹²

Nakon razdoblja šestosječanjske diktature i svibanjskih izbora 1935. ponovno počinje u gradu Bjelovaru i bjelovarskom kraju javna i organizacijska aktivnost Hrvatske seljačke stranke (HSS) koja je u Bjelovaru te na području bjelovarskog kotara okupljala više od 90% hrvatskog stanovništva. Nakon obnove svoje gradske i kotarske organizacije HSS na području bjelovarskog kotara počinje sa osnivanjem svojih stranačkih organizacija različitih profila. Ponovno se aktivira rad ogranka kulturne organizacije *Seljačke sloge* na čelu sa povjerenikom Lukom Starčevićem¹³ i sindikata *Hrvatskog radničkog saveza* (HRS) na čelu sa Ivanom Grivićem. Udovica Stjepana Radića Marija Radić osniva žensku organizaciju *Hrvatsko srce*. Uskoro je osnovan i ogranak organizacije *Seljačko kolo* čijim je predsjednikom imenovan mladi student prava Milan Bakić.¹⁴ Od 1937. u mnogim mjestima toga kraja osnivaju se i HSS-ove poluvojničke organizacije Hrvatske seljačke zaštite, a u gradu Bjelovaru Hrvatske građanske zaštite. Zapovjednik Hrvatske seljačke zaštite za kotar Bjelovar bio je Slavko Gašparić¹⁵ (kasnije Stjepan Kazanac), a zapovjednik Građanske zaštite za grad Bjelovar bio je Fabijan Antoljak.¹⁶ Uskoro je krajem 1935. počela sa radom i organizacija *Gospodarske sloge* u Bjelovaru, odnosno imenovani su njezini povjerenici na svim razinama.

¹² ŠUTE, n. dj., 7.

¹³ "Razvitak Seljačke sloge", *Seljačka sloga*, br. 7., god. IV., srpanj 1939., 180. *Seljačka sloga* je po broju ogranaka 1939. godine u Bjelovaru (46) bila prva u Hrvatskoj.

¹⁴ Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Fond 1353., Građanske stranke, Pov II., br. 1377., Pretstojništvo gradske policije u Bjelovaru Kraljevskoj banskoj upravi Savske banovine, 17. V. 1937., *Seljačko kolo*, društvo osnovano., "Nova faza rada "Seljačkog kola" u bjelovarskom srezu, *Glas Bjelovara*, br. 5., 5. II. 1938., 2.

¹⁵ Slavko Gašparić (1897.- ?) rođen u Letičanima kraj Bjelovara, zemljoradnik. Godine 1920. pristupa HSS i vrši dužnost predsjednika mjesne organizacije HSS u Gornjim Plavnicama. Godine 1935. izabran u kotarsko rukovodstvo HSS za kotar Bjelovar. Tada je izabran za povjerenika *Gospodarske sloge*, a kasnije i za zapovjednika Građanske zaštite za grad Bjelovar.

¹⁶ HDA, Fond 1561., SDS RSUP SRH, Građanske stranke za kotar Bjelovar, kut. 1., 1947., elaborat, 55., HDA, Savska banovina, Odjel za državnu zaštitu, kut. 25., br. 330., Sresko načelstvo u Bjelovaru Kr. Banskog upravi Savske banovine, Hrv. seljačka zaštita, brojno stanje u Bjelovaru, 24. IX. 1938., "Hrvatska seljačka zaštita u bjelovarskom kotaru", *Glas Bjelovara*, br. 48., 9. XII. 1939., 2., "Pregled odreda H.S.Z. u našem kotaru", *Graničar*, br. 13., 25. VII. 1940., 4., Stjepan BLAŽEKOVIĆ, *Bjelovar*, Bjelovar, 1985., 66. Fabijan Antoljak je kasnije također bio povjerenik *Sloge* za kotar Bjelovar.

Prema popisu stanovništva 1931. godine bjelovarski kotar (srez) s gradom Bjelovarom imao je 63.412 stanovnika, dok je u samom gradu živjelo 10.252 ljudi (7.705 rimokatolika, 1954 pravoslavnih, 360 Židova, 121 muslimana, 37 protestanata i ostali).¹⁷ Bjelovar je u razdoblju između dva svjetska rata uglavnom grad činovnika, trgovaca i obrtnika slabe industrijske razvijenosti. Nakon što je 1924. odstranjena županijska administracija iz grada (do 1924. Bjelovar je centar velike Bjelovarsko-križevačke županije), zaredale su godine nedaća s kojim se gradska uprava nije mogla adekvatno nositi. Komunalni i gospodarski problemi grada i regije neprestano su se povećavali.¹⁸

GOSPODARSKA SLOGA I POKRET ZA POVEĆANJE CIJENA STOKE

Prva akcija *Gospodarske sloge* u Bjelovaru (i u Hrvatskoj) bila je vezana za prodaju stoke na sajmu.¹⁹ Radilo se o tome da je zbog krize u razdoblju od 1925. do 1941. izvoz stoke i stočarskih proizvoda (Austrija, Mađarska) bio smanjen i u konstantnom opadanju zbog pada cijena odnosno zaštitničke politike zemalja uvoznica koje su uvele mjere zaštite poput carine ili zabrane uvoza (agrarni protekcionizam). Sve je to dovelo do znatnog pada cijena stoke na tržištu, što je značajno pogodilo i bjelovarski kraj, jer je prodaja stoke često bila jedini dodatni izvor prihoda za brojna mala i sitna seljačka gospodarstva.²⁰ Upravo je na sajmovima dolazilo do "bezušnog izrabljivanja seljačkog svijeta koji je dolazio na sajmove da proda svoju stoku".²¹

Gospodarska sloga usmjerila je svoju akciju kako bi se onemogućili sajamski udruženi karteli trgovaca i prekupaca stoke koji su svojim monopolom kočili slobodnu trgovinu i određivali cijene stoke na sajmovima. Zbog toga su formirana posebna "sajmišna povjerenstva" od samih seljaka koja su nadzirala poslovanje trgovaca i prekupaca sa seljacima i određivala najniže cijene stoci ispod kojih se nije moglo prijeći. Zbog takvog čvrstog nastupa "sajmišnih povjerenstava" *Sloge* na čelu sa Ivanom Šmitom povjerenikom *Sloge* za kotar Bjelovar²² udruženi kar-

¹⁷ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*, knjiga II., Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Beograd, 1938., X, 84.

¹⁸ BLAŽEKOVIĆ, n. dj., 53.

¹⁹ Od svih pokreta na terenu u Hrvatskoj *Gospodarska sloga* je najprije počela sa sajamskim pokretom, odnosno podizanjem cijena stoci. KONJHODŽIĆ, n. dj., 57.

²⁰ ŠUTE, n. dj., 49.

²¹ "Akcija Gospodarske Sloge", *Glas Bjelovara*, br. 8., 22. II. 1936., 2.

²² Organizacija *Gospodarske sloge* je u svakom mjestu organizirala svoje povjerenike. Tako je u malim naseljima postojao odbor na čelu kojeg je bio povjerenik *Sloge*. Na nivou općine postojali su općinski povjerenici, na nivou kotara (sreza) kotarski povjerenici. Uglavnom povjerenici su se birali svake godine. Mjesni povjerenik trebao je svake nedjelje sazvati mjesni sastanak članova *Sloge*, a svakog mjeseca su bili održavani kotarski sastanci *Sloge* za čitav kotar.

teli trgovaca i prekupaca stoke morali su popustiti i dati nešto povoljniju cijenu stoke na tržištu.²³ Zanimljivo da su prekupci pokušali djelovati kod viđenijih seoskih posjednika Srba predstavljajući im *Slogu* kao hrvatski "plemenski pokret" uperen protiv njih, te su im nudili nagodbu da na sajmu "pro forma ponude na prodaju svoje blago po nižim cijenama" koje će im oni kasnije nadoknaditi. Međutim, nisu imali značajnijeg uspjeha.²⁴ Uspjeh *Gospodarske sloge* za podizanje cijena rogatom blagu u Bjelovaru bio je velik. Prema Šuteu on je uspio "općenito uzevši tamo gdje je seljaštvo bilo bolje organizirano preko povjereništva *Gospodarske sloge*". Zbog toga uspjeha seljaci iz Bjelovara angažirani su da promoviraju uspjehe *Sloge* iz središnje Hrvatske u Dalmaciji u cilju stvaranja novih organizacija i povjereništva *Sloge*.²⁵ S vremenom kako se kretala ekonomska situacija u zemlji i na međunarodnom tržištu mijenjala se i cijena stoke. No, sada je tu bila *Sloga* kao posrednik koji određuje pravila prodaje i savjetodavac koji je poticao udruživanje seljaka u svoje redove u borbi za bolje cijene rogatoga blaga na tržištu. To je bio samo početak borbe za seljačka prava što ga je povela *Gospodarska sloga*.

Prosperitet hrvatskog stočarstva bjelovarsko-križevačke regije trajao je do neposredno iza Prvog svjetskog rata dok je od 1911. dolazilo je do konstantnog opadanja i velikog smanjenja izvoza stoke. Statistički gledano neki rezultati rada *Gospodarske sloge* uz druge unutarnje i vanjske gospodarske čimbenike mogu se vidjeti na broju stoke na Bjelovarsko-križevačkom području koji je upravo doživio porast neposredno pred početak Drugog svjetskog rata (1939.), odnosno kada je akcija *Sloge* trajala već četiri godine. (Tablica 1.). Nasuprot tomu konjarstvo, ovčarstvo, svinjogojstvo i peradarstvo Bjelovarsko-križevačkog kraja se i dalje po brojčanom stanju konstantno penje od najbolje razine iz 1895. godine, dok raste i proizvodnja mesa. (Tablica 2.)

²³ "Selo se diže – Povodom akcije Gospodarske sloge", *Glas Bjelovara*, br. 9., 29. II. 1936., 2. Takva borba seljaka protiv udruženih kartela trgovaca i prekupaca je trajala tjednima, često puta su seljaci odlazili sa sajma sa svom stokom ako nije postignuta željena cijena. Karteli su imali način kupovanja stoke na takav način da su na sajam poslali samo jednog svoga čovjeka koji je ponudio određenu cijenu za stoku, a seljak s obzirom da druge ponude nije bilo "u strahu da mu blago bude neprodato, a novaca treba bilo za porez bilo za dug (...), hvata se toga jedinoga kupca kao svog spasitelja i daje mu svoje blago u besćenje". Jasno da je kartel onemogućavao dolazak drugih trgovaca na sajam, te time postigao monopol na kupnju i prodaju stoke na sajmu.

²⁴ "Sa bjelovarskog sajma. Uspjeh Gospodarske sloge ne mjesečnom sajmu od 2 ožujka ove godine", *Glas Bjelovara*, br. 10., 3. III. 1936., 1.

²⁵ ŠUTE, n. dj., 180.-185. Šute napominje da je na poboljšanje cijena stoci već polovicom 1936. utjecala i mogućnost izvoza stoke iz Hrvatske u inozemstvo. Npr. Italija je odobrila kontingent od 32 milijuna dinara za goveda u slijedećih 6 mjeseci. Vidi priloženu tablicu u knjizi (Sajam u Bjelovaru 1. III. 1937., str. 188.). Od 298 volova prodano je 146, a od toga 120 je prodano u inozemstvu.

Tablica 1. Brojno stanje stoke i dinamika kretanja stoke na Bjelovarsko-križevačkom području (bazni indeks 1895. godina =100.)²⁶

Godina popisa	Broj stoke/goveda	Indeks (bazni indeks 1895. god. = 100)
1880.	108.132	68.3
1895.	158.301	100.0
1911.	212.301	134.3
1921.	195.487	123.5
1931.	182.517	115.3
1939.	188.652	119.2
1949.	160.807.	105.3

Tablica 2. Bruto poljoprivredna proizvodnja pojedinih grana stočarstva na Bjelovarsko-križevačkom području od 1900. do 1950. godine u 000 dinara.²⁷

Razdoblje	Stoka/ goveda	Svinje	Ovce	Koze	Perad	Ukupno
1900.-1904.	128.270	83.905	789	242	22.097	235.303
1905.-1909.	167.387	92.386	918	271	22.550	283.512
1910.-1914.	191.386	100.191	1.046	321	22.960	316.354
1921.-1923.	179.811	64.189	247	308	24.940	269.495
1930.-1934.	224.947	144.050	229	199	40.863	410.288
1935.-1939.	260.078	175.103	434	96	43.855	479.566
1946.-1950.	193.460	134.875	1.136	61	37.569	367.101

GOSPODARSKA SLOGA I BORBA PROTIV GRADSKIH POREZA

U proljeće 1936. krenuo je još jedan pokret u organizaciji *Gospodarske sloge* u cilju borbe protiv gradske uprave grada Bjelovara za sniženje gradskih davanja. Padanje cijena seljačkih proizvoda nisu pratile "gradske daće" kojima je opterećen seljak kada prodaje svoje proizvode. Stanje se nije mijenjalo, pa je u svibnju 1936. seljaštvo preko *Gospodarske sloge* počelo tražiti povišenje cijena poljoprivrednih proizvoda i sniženje gradskih prireza (uvoznine, maltarine, trošarine,

²⁶ Ante GABRIČEVIĆ-MAMUT, *Selo moje ubavo. Stoljetni razvitak hrvatskog seljačkog poljodjelstva*, Zagreb, 1999., 127., 305. radi se o doktorskoj disertaciji pod naslovom "Kretanje poljoprivredne proizvodnje na bjelovarsko-križevačkom području" obranjenoj 1963. godine na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu (komisija dr. Vladimir Stipetić, dr. Ivan Žuvela, dr. Jura Medarić). Autor je u predgovoru objasnio zašto je knjiga tiskana tek 35 godina poslije. Vidi i: *Poljoprivredna godišnja statistika Ministarstva poljoprivrede za 1939. god.*, Beograd, 1940.

²⁷ GABRIČEVIĆ-MAMUT, n. dj., 137.

pijacovine). Tražilo se sniženje svih gradskih podavanja za 50% (kod vagarine, kod mjestovine na Starom sajmištu, sniženje cijena gradskog biljega), a za 75 % sniženje davanja kod "mjestovine na ženskom placu".²⁸ Također je traženo ukidanje pristojbi na ulazu u sajmište i ukidanje odredbe za plaćanje maltarine i sajamske pristojbe kada seljak ništa ne proda. Gradska uprava sa načelnikom Mihaljevim bila je izložena velikom pritisku organiziranih seljaka *Sloge*.

Tada se od državnih organa počinju širiti vijesti da *Sloga* nije nikakva gospodarska organizacija već politička, nastojeći ju diskvalificirati.²⁹ Na te optužbe odgovorio je dr. Rudolf Bićanić jedan od vođa pokreta *Sloge* u *Hrvatskom dnevniku* da je *Sloga* organizacija isključivo ekonomskog karaktera, ali širokih koncepcija "koji obuhvaćaju cio komplicirani kompleks pitanja seljačke privrede". Njezin glavni zadatak prema Bićaniću u prvoj fazi je posredovanje za siromašne seljake i sklapanje kolektivnih ugovora sa poslodavcima da bi se osigurao njihov životni minimum.³⁰ Također je naglašeno da osim vanjske akcije *Sloge* mora postojati i unutarnja akcija u razvijanju solidarnosti kod seljačkih masa jer pokret *Sloge* ima teške protivnike i treba "pomoći seoskoj sirotinji da u tom pokretu i njegovim zahtjevima izdrži."³¹ Gradska uprava se u prvi mah potpuno oglušila na zahtjeve *Gospodarske sloge*, te su se povjerenici *Sloge* odlučili za štrajk i gradska bjelovarska tržnica je slijedećeg dana "osvanula u jutro prazna".³²

Da bi omogućili građanstvu dnevnu opskrbu i uvjerali ga da je pokret *Sloge* uperen protiv Gradske uprave, a ne građana *Sloga* je željela izvan grada organizirati svoje tržnice, no taj je potez Gradsko poglavarstvo odmah zabranilo.³³ Bojkot gradske tržnice trajao je dva dana. Gradsko načelstvo je i dalje bilo nepopustljivo prema zahtjevima *Sloge*. No, 15. lipnja bilo je suočeno i sa *Predstavkom* Udruženja zanatlija, Udruženja trgovaca i Udruženja gospodarskih radnji grada Bjelovara u kojoj se tražio da gradsko načelstvo odmah usvoji sve zahtjeve *Sloge* jer građanstvo grada Bjelovara trpi ogromnu štetu, te da će oni u znak solidarnosti sa *Slogom* zatvoriti svoje radnje.³⁴ Suočeni s takvom prijetnjom gradski čelnici su 17. lipnja pozvali čelnike *Sloge* na razgovore. Čelnici grada su tvrdili da se oni slažu da bi trebalo izaći u susret seljaštvu, ali da se "manjak gradskog proračuna

²⁸ ŠUTE, n. dj., 203., "Akcija Gospodarske Sloge u Bjelovaru", *Glas Bjelovara*, br. 18., 2. V. 1936., 3.

²⁹ "Gospodarska Sloga", *Glas Bjelovara*, br. 21., 21. V. 1936., 2.

³⁰ "Gospodarska Sloga", *Glas Bjelovara*, br. 22., 30. V. 1936. 2.

³¹ "Gospodarska Sloga", *Glas Bjelovara*, br. 24., 13. VI. 1936., 2.

³² Isto.

³³ "Akcija Gospodarske Sloge", *Glas Bjelovara*, br. 24., 13. VI. 1936., 3.

³⁴ "Pokret "Gospodarske Sloge" protiv previsokih tržnih taksa i maltarine", *Glas Bjelovara*, br. 25., 17. VI. 1936., 1.

Slika 1. Rudolf Bičanić,
rodnom iz Bjelovara, pisac i
jedan od vodećih ljudi GS

Slika 2. Fabijan Antoljak,
povjerenik GS za kotar Bjelovar

mora nekako pokriti".³⁵ No, pod upornim pritiskom povjerenika *Sloge* Filipovića i Šmita gradski načelnik Mihaljev i čelnici grada pristali su na kompromis. Postignuto je sniženje od 40 % na sva dotadašnja gradska davanja, te je ukinut običaj da se za vrijeme sajma ubire taksa i za onu stoku i kola koja dolaze u grad, ali ne dolaze na sajam.³⁶ Uspjeh povjerenika *Sloge* u Bjelovaru zabilježen je i na velikoj skupštini *Gospodarske sloge* u Zagrebu 28. lipnja pred 10.000 organiziranih seljaka (zadrugara) kao značajan uspjeh.³⁷ Tada je u ravnateljstvo *Sloge* izabran Franjo Hegeduš, seljak iz Lalića, kotar Bjelovar, kao predstavnik središnje Hrvatske u ravnateljstvu *Sloge*.³⁸ Nakon početnih uspjeha rad *Sloge* u Bjelovar je nastavljen. Počelo se raditi na proširenju i stabilnosti organizacije i produbljivati veza s drugim organizacijama u gradu. Počeli su i tečajevi gospodarske naobrazbe za seljake, radilo se na racionalizaciji seljačke proizvodnje, a zajedno sa *Seljačkom slogom* radilo se i na kulturnom uzdizanju seljačkog svijeta.³⁹ Zbog velikog poskupljenja cijena mesa u zemlji, koju su mesari tumačili poskupljenjem cijena stoke, bjelo-

³⁵ "Uspjeh akcije Gospodarske sloge", *Glas Bjelovara*, br. 26., 20. VI. 1936., 3.

³⁶ Isto.

³⁷ "Dva kongresa", *Glas Bjelovara*, br. 28., 4. VII. 1936., 1.

³⁸ ŠUTE, n. dj., 122.

³⁹ "Gospodarska Sloga", *Glas Bjelovara*, br. 41., 10. X. 1936., 1.

varski ogranak *Sloge* počeo je razmišljati o osnivanju zadružne mesnice, ali to je ostalo samo na projektu.⁴⁰ Počelo je i propagandno djelovanje o radu i ciljevima *Sloge* u Bjelovaru tako da su u lokalnim novinama predstavljene knjige i brošure koje govore o *Gospodarskoj slogi*: književnika Mihovila Pavleka Miškine "Seljačtvo se zaštićuje u *Seljačkoj slozi* duhovno, a u *Gospodarskoj slozi* materijalno", dr. Pavla Kvakana "Način gospodarenja u seoskim i gradskim općinama" i ing. Ante Premužića "Naši pasivni krajevi".⁴¹

Uskoro je u gradu održano i predavanje dr. Rudolfa Hercega, predsjednika *Gospodarske sloge* iz Zagreba koji je govorio o ciljevima i zadacima *Gospodarske sloge*.⁴² U isto vrijeme bjelovarska *Sloga* je u razdoblju od veljače do svibnja 1936. održala niz sastanaka povjerenika *Sloge* iz 6 kotareva (Bjelovar, Križevci, Kutina, Pakrac, Daruvar, Čazma) u vezi uređenja odnosa sa tvornicom cikorije *Franck* u Bjelovaru.⁴³ Radilo se o pitanju sadnje cikorije za koju su seljaci tražili od *Sloge* da se zauzme "kod tvornice *Franck* po pitanju cijena." Seljaci su tražili 40 dinara kao osnovnu cijenu za cijelu količinu priroda, no *Sloga* je uspjela kompromisom postići 36,50 dinara jer je tvornica imala za tu godinu sva skladišta već puna.⁴⁴

Nekoliko tjedana kasnije organizirana je velika skupština *Gospodarske sloge* 15. studenog 1936. u Bjelovaru u prostorijama gostionice "Kruna" na kojoj su govorili gosti iz Zagreba, ravnatelj *Sloge* dr. Dragutin Toth i dr. Rudolf Bićanić.⁴⁵

⁴⁰ "Mjere Gospodarske sloge protiv neopravdanog nabijanja cijena mesu", *Glas Bjelovara*, br. 41., 10. X. 1936., 4.

⁴¹ "Miškina o "Seljačkoj" i "Gospodarskoj" Slogi, *Glas Bjelovara*, br. 43., 24. X. 1936., 4

⁴² "Samonikla hrvatska seljačka kultura", *Glas Bjelovara*, br. 44., 31. X. 1936., 2., "Jedinstveno selo", *Glas Bjelovara*, br. 4., 20. I. 1937., 2. *Glas Bjelovara* nije prenio osnovne poruke iz predavanja dr. Hercega već ih je kritički napao kao "seljačku ideologiju" koja želi da promijeni cijeli "dosadašnji tok historije i proces proizvodnje, da je moguće sva materijalna i duhovna dobra sabrati u jednoj osobi – osobi seljaka.". Više o političkom profilu *Glasa Bjelovara* vidi u: Željko KARAULA, Kako je pisao *Glas Bjelovara*, list ljevičarske orijentacije u razdoblju od 1935. do 1940., *Cris – časopis Povijesnog društva Križevci*, vol. IX. br. 1., 2007., 66.-76.

⁴³ ŠUTE, n. dj., 135., 273.-274.

⁴⁴ ŠUTE, n. dj., 274.

⁴⁵ "Skupština Gospodarske Sloge", *Glas Bjelovara*, br. 45. 7. XI. 1936., 3. Rudolf Bićanić (Bjelovar, 1905.-Zagreb, 1968.), ekonomist, gospodarski povjesničar, političar i sveučilišni profesor. Maturirao na realnoj gimnaziji u Bjelovaru 1924. godine. Studirao u Parizu (*Ecole des Hautes Etudes Commerciales*) i Zagrebu (Pravni fakultet) gdje je doktorirao 1931. godine. Zbog djelovanja gospodarske krize i financijskih problema 1928. zapošljava se u odvjetničkoj kancelariji dr. F. Wintera u Bjelovaru, a od 1929.-30. namješten je u „Merkuru“, društvu za osiguranje privatnih namještenika. Prijelomni trenutak u Bićanićevu životu bilo je tamnovanje u mitrovačkoj kaznionici, uhićen je 1933. zbog aktivnosti protiv diktature. Tamo je više od godine dana dijelio ćeliju sa drom. Vladkom Mačekom, prvakom Hrvatske seljačke stranke. Koliko je taj susret bio značajan vidljivo je po tome što su za to vrijeme Maček i Bićanić izradili novi ekonomski i socijalni program stranke. Nakon izlaska iz zatvora Bićanić je imenovan tajnikom Komisije za pomoć pasivnim krajevima u sklopu koje je razvio svestranu aktivnost. Uz ostalo, pješice je prošao sve pasivne krajeve u kojima žive Hrvati,

Inače je bila praksa da se povjerenici *Sloge* svaki mjesec sastaju u "Kruni" i podnose mjesečna izvješća o radu *Sloge* u Bjelovaru.

Krajem ožujka 1937. bio je na pomolu novi sukob između *Sloge* i gradske uprave. Gradska uprava je postepeno počela povlačiti odredbe o smanjenim gradskim davanjima za seljake i kršiti dogovor sa *Slogom* postignut prošle godine. Sve maltarine su vraćene na vrijeme prije početka pregovora. U *Slogi* su postali svjesni da će svi njeni dotadašnji uspjesi biti ugroženi dok na mjerodavnim mjestima "sjede ljudi koji su onamo došli mimo volje svojih sugrađana".⁴⁶

Međutim, novu borbu protiv gradske uprave usporio je sukob u redovima gradskog odbora HSS između njegove lijeve i desne struje. Nakon što je u svibnju došlo do razmimoilaženja u gradskom odboru HSS po dolasku dr. Jakova Jelašića iz središnjice izabran je za predsjednika gradskog odbora Gjuro Bajs, predstavnik centralne linije HSS, sa čime se neki članovi iz vodstva nisu se mogli pomiriti.⁴⁷ Oni su smatrali da Bajs sve više popušta lijevoj struji u odboru koja je stajala pod utjecajem komunista (dr. Ante Kamenar, Đuro Šegović) a koja je snažno inzistirala na provedbi socijalnih programa. Zbog toga lijevog utjecaja gradski odbor HSS Bjelovar je često u razdoblju od 1935. do 1941. godine rasformiran.⁴⁸ Prema nekim izvorima da bi onemogućio rast hrvatskog seljačkog pokreta

nastojeći se na licu mjesta upoznati sa njihovim životom i problemima. Težište Bićanićeve djelatnosti bilo je poboljšanje i osuvremenjavanje života na selu. Kao član ravnateljstva *Gospodarske sloge* (od 1936. god.) bio je jedan od osnivača "Zavoda za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva", preteču Ekonomskog instituta u Zagrebu. Istodobno je uređivao *Gospodarsku slogu* i *Politički vjesnik*. Na čelu toga Zavoda je bio do 1940. kada postaje direktorom Direkcije za vanjsku trgovinu Jugoslavije na osnovu sporazuma Cvetković-Maček 1939. godine. Od 1941. do 1943. bio je prvi viceguverner Narodne banke Jugoslavije u izbjeglištvu u Londonu. U veljači 1945. zajedno s predsjednikom jugoslavenske izbjegličke vlade Ivanom Šubašićem vratio se u Jugoslaviju gdje je bio na čelu Uprave za vanjsku trgovinu koju napušta nakon što su komunisti preuzeli svu vlast u zemlji. Profesorom na Pravnom fakultetu u Zagrebu postao je 1946. gdje predaje ekonomsku politiku, ekonomiku vanjske trgovine i gosp. Povijest sve do smrti. Najpoznatije knjige su mu: *Kako živi narod. Život u pasivnim krajevima*, I. knjiga (1936.), *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja* (1938.), zajedno sa Željkom Macanom i suradnicima *Kako živi narod* II. knjiga (1939.), *Hrvatska ekonomika na prijelazu iz feudalizma u kapitalizam. I. Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji, 1750-1860.* (1951.), *Začeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici* (1952.), a postumno mu je objavljeno djelo *Economic Policy in Socialist Yugoslavia* (1973.). Vidi: Rudolf, BIĆANIĆ, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Dom i svijet, Zagreb, 2004. (pretisak izdanja iz 1938. s predgovorom Uroša Dujšina), *Spomenica profesoru Rudolfu Bićaniću*, Zagreb, 1969.

⁴⁶ "Pred novim sukobom gradske uprave i Gospodarske sloge", *Glas Bjelovara*, br. 12. 27. III. 1937., 1., "Povišenje maltarinskih pristrojbi", *Glas Bjelovara*, br. 12., 27. III. 1937., 2.

⁴⁷ "Reorganizacija mjesne organizacije HSS u gradu Bjelovaru", *Hrvatska štampa*, br. 6., 2. V. 1937., 1., "Cjepači ponova na djelu", *Glas Bjelovara*, br. 42., 20. XI. 1937. 1.

⁴⁸ HDA, Fond 1561., SDS RSUP SRH, Građanske stranke za kotar Bjelovar, kut. 1., 1947., elaborat, 29. Vidi i: BLAŽEKOVIĆ, n. dj., 64. Ovdje vidi sve članove gradskog odbora HSS od 30. III – 7. X. 1937., pod vodstvom predsjednika Gjüre Bajsa.

u Bjelovaru režim je odlučio izazvati raskol u gradskom odboru HSS. Stvorena je nova gradska organizacija HSS koja je svoga dotadašnjeg predsjednika Gjurju Bajsa smatrala lošim i "nepouzdanim".⁴⁹ Ustvari, radilo se o sukobu desne struje u redovima gradskog odbora HSS, odnosno bolje stojećih seoskih gazdi, trgovaca i gostioničara prema dotadašnjem radu stranke. Izraženo je nepovjerenja prema centralnom vodstvu HSS Bjelovar, tražene su promjene u nastupanju. Međutim, taj potres u vodstvu stranke nije uspio raskoliti stranku, ubrzo je druga organizacija HSS marginalizirana.⁵⁰ Svi ti sukobi su osim iz lokalnih prilika proizlazili i iz gospodarske krize u zemlji i osiromašenja seljačkog gospodarstva za vrijeme diktature.

Jasno da ni *Gospodarska sloga* kao dio hrvatskog seljačkog pokreta nije mogla biti monolitna organizacija, te je u njoj često puta dolazilo do neslaganja, neodlučnosti oko nekih poteza i neizvršavanja naloga središnjice.⁵¹

Nakon tih nevolja početkom 1938. organizirana je glavna skupština mjesne organizacije *Gospodarske sloge* u Bjelovaru. Povjerenik za Bjelovar Matija Navojec iznio je poražavajuće podatke o broju članstva *Sloge* u gradu koja ima samo 230 članova od 11.000 stanovnika grada. Ti brojevi su pokazivali da je *Gospodarska sloga* teško nalazila članove u samom gradu među građanstvom. Nakon toga govora govorio je Slavko Gašparić, tajnik kotarske organ. HSS koji se žestoko okomio na krupni kapital, te je po njemu jedini izlaz stvaranje takve solidarnosti među seljacima koja će stvoriti "klin za izbijanje kapitalističkog klina." Istaknuo je da grad i selo moraju zajednički raditi na suzbijanju kapitalističkog monopola nad žitom i stokom. Na skupštini je ponovno izabran Matija Navojec za povjerenika, a u povjereništvo su izabrani za "blagajnika g. Funtek, a za odbornike g. Bergnera, Žagara, Plovanića i Žunića".⁵² Usprkos takvim podacima u gradu uspjeh *Sloge* u bjelovarskoj okolici je barem prema broju ukupnog članstva bio značajan. Prema izvješću ravnateljstva *Gospodarske sloge* iz Zagreba kotar Bjelovar je imao 4.103 zadrugara, te je time bio drugi po veličini u Hrvatskoj iza Karlovca koji je imao 4.111 zadrugara.⁵³

Aktivnosti *Sloge* u Bjelovaru postepeno su se nastavljale. Na mnogim sjednicama HSS Bjelovar kontinuirano se raspravljalo o problemu maltarine i neuspje-

⁴⁹ "Jeftićevci i Lukasovci u odboru HSS", *Glas Bjelovara*, br. 28. 14. VIII. 1937., 1.

⁵⁰ "Cjepači na djelu", *Glas Bjelovara*, br. 29., 21. VIII. 1937., 1., BLAŽEKOVIĆ, n. dj., 64., Hrvatski državni arhiv u Bjelovaru (dalje HRDABJ), Mijo Perec- Stjepan Demerec, *Luka Ileковиć 1891.-1945.* rukopis, 7.-8.

⁵¹ HDA, Fond 1353., Građanske stranke, br. 850., Predstojništvo gradske policije u Bjelovaru Kr. banskoj upravi Savske banovine, Izborna organizacija dr. Mačeka, politički dogovor, 13. III. 1938.

⁵² "Glavna skupština Gospodarske sloge u Bjelovaru", *Glas Bjelovara*, br. 5., 5. II. 1938., 2.

⁵³ ŠUTE, n. dj., 295.

hu *Sloge* da je snizi, pri čemu je povjerenik izlagao razloge neuspjeha. Maltarina je tada snižena samo u Ivanjskoj, dok se u drugim sredinama nije uspjelo jer nije bilo usklađenog pokreta seljaka. Razmatrana je mogućnost stvaranje zajednice upravnih općina koja bi omogućila koordinaciju rada *Sloge* u svim općinama bjelovarskog kotara.⁵⁴

Nakon sporazuma Cvetković-Maček i stvaranjem Banovine hrvatske položaj *Sloge* se znatno popravio i među građanstvom. Tokom 1940. godine došlo je do bližeg povezivanja hrvatskih gospodarskih organizacija u Bjelovaru. Tako je 6. studenog 1940. održana konferencija *Gospodarske sloge*, Sloge Hrvata privrednika, Saveza hrvatskih obrtnika, Hrvatskog radničkog saveza, SHPN te podružnice Saveza hrvatskih željezničara u Bjelovaru. Ove organizacije usuglasile su se radi osnivanja Hrvatskog gospodarskog vijeća za grad Bjelovar radi bolje koordinacije oko gospodarskih problema.⁵⁵

Sredinom 1940. došlo je do nove akcije *Sloge* koja je za potrebe lokalnih seljaka unajmila zgradu za spremanje žitarica (Silos) zbog toga jer većina seljaka prodaje žito u vrijeme kada nisu najpovoljnije cijene na tržištu. Prema namjeri *Sloge* proizvođači žita će svoje žito prodati Silosu po trenutnoj cijeni na tržištu, ali će poslije sudjelovati u dobitku koji će Silos kao veletržac ostvariti, te će tako i seljaci biti na dobitku.⁵⁶ Ipak je najviše uspjeha *Sloga* postigla u izvozu stoke. Na mjesečnom sastanku kotarskog HSS 1940. povjerenik *Sloge* Fabijan Antoljak⁵⁷ izvijestio je o rezultatima rada *Sloge*: *Sloga* je izvezla 6 vagona stoke i 1 vagon

⁵⁴ "Sastanak organizacije b. HSS u Bjelovaru", *Glas Bjelovara*, br. 16., 23. IV. 1938., 3.

⁵⁵ HDA, Fond 1353., Građanske stranke, br. 1106., Predstojništvo gradskog redarstva u Bjelovaru banskoj vlasti Banovine hrvatske, Gospodarska sloga Hrvat. privrednika, održanje sastanka, 9. XI. 1940.

⁵⁶ "Nova akcija "Gospodarske Sloge" u Bjelovaru, *Graničar*, br. 1., 2. V. 1940., 2.

⁵⁷ Fabijan Antoljak (1905.-1984.) jedan od vodećih ljudi HSS Bjelovar. Rođen je u mjestu Virju u Podravini da bi se obitelj 1908. preselila u Ivanovčane kraj Bjelovara. Potekao je iz zemljoradničke obitelji. Od petoro djece u obitelji bio je najstariji. Rano je pristupio seljačkom pokretu, te je postao član kotarskog i općinskog odbora HSS za općinu Bjelovar. Od strane žandarmerije često puta je premlaćivan i zatvaran. Godine 1938. imenovan je povjerenikom *Gospodarske sloge*, a bio je povjerenik i *Seljačke sloge*. Bio je jedan od urednika glasila HSS Bjelovar *Graničar*. U listu je često pisao male novelle iz seljačkog života. Najviše se istaknuo kao vođa Hrvatske građanske zaštite u Bjelovaru, s kojom je odigrao značajnu ulogu u pobuni 108. puka u Bjelovaru 1941. godine. Početkom drugog svjetskog rata na hrvatskim prostorima od strane vlasti NDH je uhićen i zatvoren u zatvoru na Savskoj cesti. Kasnije se vratio u Bjelovar te se povremeno nalazio u domobranstvu. Bio je pozivan od strane pristaša partizanskog pokreta da se pridruži NOP-u, ali je to odbijao. Na ilegalnim sastancima HSS pozivao je seljake da prilaze domobranstvu, kao budućoj „Mačekovoj vojsci.“ Bio je pristaša Mačekove „politike čekanja.“ Odigrao je i određenu ulogu u neuspjelom puču Vokić-Lorković u Bjelovaru. Poslije rata uhićen, ali nije osuđen. Razgovor sa njegovim sinom Zvonimirom Antoljakom 3. XI. 2010., Fond 1561., SDS RSUP SRH, Građanske stranke za kotar Bjelovar, kut. 1., 1947., elaborat, 40. Slika iz Ostavštine obitelji Antoljak.

svinja za "prigoj u Dalmaciji", te da su za tu potrebu osnovane dvije izvozne zadruge, jedna u Bjelovaru za 9 općina, a druga u Novoj Rači.⁵⁸

MLJEKARSKI POKRET *GOSPODARSKE SLOGE* U BJELOVARU

Najvažniji pokret *Gospodarske sloge* za Bjelovar i njegovu okolicu bio je mljekarski pokret koji je svoje uporište imao upravo u bjelovarskom kraju. Od mlijeka kao najvažnijeg seljačkog proizvoda seljak je ostvarivao redoviti prihod. Prema statističkim podacima u bjelovarskom kotaru nalazilo se otprilike 25.000 krava koje su dnevno davale 100.000 litara mlijeka. Međutim kriza je pogodila i proizvođače mlijeka jer su "cijene iz dana u dan sve više i više padale."⁵⁹ Tome je pridonijela i sve veće ponuda mlijeka na tržištu, a i otvaranje brojnih novih sabirališta mlijeka tamo gdje je prije seljak mlijeko koristio za svoje potrebe.⁶⁰ Zbog toga se *Gospodarska Sloga* u Bjelovaru pojavljuje kao posrednik između poljoprivrednih proizvođača, trgovaca mlijekom i vlasnicima mljekara.

Veliki štrajk seljaka proizvođača mlijeka počeo je još 1934. godine, trajao je mjesec dana pod geslom "Ne damo mlijeko, nego po dinar litru" i proširio se od Bjelovara do Daruvara, te od Virovitice do Podravine. Pred dobro spontano organiziranim seljačkim odborima mljekarska poduzeće su popustila, da bi seljaci u dugim pregovorima polako bivali izigrani, da su opet počeli prodavati mlijeko pod starim uvjetima. Jedan od razloga "seljačkog poraza" bilo je nepostojanje trajnije seljačke organizacije koja bi trajno štitila seljačke interese.⁶¹ Zbog toga je seljake proizvođače mlijeka od 1935. počela kontrolirati i usmjeravati *Sloga*. Nakon prvih sastanaka u Zagrebu i određenih smjernica rada 7. lipnja 1936. održan je veliki sastanak *Sloge* u Bjelovaru na kojemu je sudjelovalo preko 250 zadrugara. Na toj sjednici svih povjerenika *Sloge* kotara Bjelovar "donesen je zaključak da se povisi cijena mlijeku u samom gradu Bjelovaru s 1 na 1,50 dinara po litri. Donesena je i odredba da nijedan seljak ne smije dati mlijeko mljekaru pod povjereništvo i mljekarski odbor *Sloge* ne napravi s "dotičnim mljekarom pismenu sporazumnu pogodbu, odnosno kolektivni ugovor (...)." Isto tako osigurani su i interesi mljekarskih poduzeća, jer ako bi se ustanovilo da je seljak umiješao vodu u mlijeko, sazvan je mljekarski odbor koji bi po utvrđenju krivnje presudio da mljekar "ne uzima mlijeko dva mjeseca" od toga seljaka.⁶²

⁵⁸ "Kotarski sastanak HSS", *Graničar*, br. 2., 9. V. 1940., 4.

⁵⁹ ŠUTE, *Slogom slobodi.*, n. dj., 239.

⁶⁰ Isto, 239.

⁶¹ "O mljekarskom štrajku seljaka proizvođača mlijeka u bjelovarskom kraju", *Gospodarska sloga*, br. 2., 1936., 2-3.

⁶² "Akcija za mlijeko", *Gospodarska sloga*, br. 11., 1936., 10-11., ŠUTE, n. dj., 243.

No, prepreke su bile velike, pregovori s trgovcima nisu uvijek uspijevali, ali ni seljaci se nisu uvijek držali uputa, već su prodavali mlijeko po nižim cijenama. Zbog toga *Gospodarska sloga* osniva *Središnju mljekarsku zadrugu* 1936. u Zagrebu u koju se učlanjuju zadružne mljekare iz okolice Zagreba. Zadatak *Središnje mljekarske zadruge* bio je sređivanje prilika na tržištu mlijeka prema *Sloginim* uputama. Bjelovarska *Sloga* u kolovozu 1938. osniva svoju *Mljekarsku zadrugu*. Na svečanosti povodom osnivanja zadruge izaslanik zagrebačke središnjice dr. Derežić objasnio je nazočnima potrebu osnivanja zadruge, te rekao da će *Sloga* raditi na povišenju cijena mlijeka koja će se određivati prema mliječnoj masnoći.⁶³ Istog tjedna održan je i sastanak *Gospodarske sloge* na kojoj je bio ravnatelj središnjice dr. Toth.⁶⁴ Mljekarska zadruga *Sloge* iz Bjelovara brzo je postala podružnica *Središnje mljekarske zadruge* iz Zagreba. Iste godine ta se zadruga pretvara u *Savez mljekarskih zadruga*.

Uskoro je u Bjelovaru u režiji *Saveza mljekarskih zadruga* otvorena nova mljekara u vrijednosti od 150.000 dinara koja je uz dosadašnja dva trgovačka poduzeća koja su nabavljala mlijeko i *Slogu* značajno popravila ponudu na tržištu.⁶⁵ No seljaci su bili sumnjičavi oko koristi nove mljekare. Tako u jednom dopisu sa sela stoji: "Seljaka zanima pošto će se sad mlijeko moći prodati, kad nova mljekara počne raditi, hoće li ona raditi neovisno od starih mljekarskih poduzeća i plaćati pristojnije cijene, hoće li raditi na trgovačkoj ili zadružnoj bazi ili možda obadvima. Mi se borimo već više godina za bolje cijene, ali one ostaju uglavnom iste, uzimalo se puno ili malo mlijeka".⁶⁶

Drugi podaci govore da je cijena mlijeka u zagrebačkoj okolici ipak podignuta. Tako *Gospodarska Sloga* sklapa 1936. ugovor sa 37 vlasnika mljekara o načinu otkupa i cijenama mlijeka. Tim ugovorom utvrđena je najniža otkupna cijena mlijeka od 1 dinar i plaćanje u robi, dok se dotada kupovalo mlijeko po 0,35-0,75 dinara i djelomično plaćalo trgovačkom robom. Godine 1937. *Sloga* osniva *Mljekarsku nabavljačku zadrugu* u Zagrebu u koju se učlanjuju svi veletrgovci mlijekom, a i maloprodavači preko svoje *Zadruge maloprodavača mlijeka*. U to doba *Savez mljekarskih zadruga* pokušava provesti zabranu "kućarenja" mlijekom. Taj način prodaje mlijeka "kućarenje" seljaci su tradicionalno obavljali, te su se zbog toga pobunili. Odras tzv. "mljekarskog pitanja" pokazuju demonstracije proizvođača mlijeka iz okolice grada u Zagrebu protiv zabrane kućarenja 17. listopada

⁶³ "Osnutak Mljekarske zadruge Gospodarske sloge u Bjelovaru", *Glas Bjelovara*, br. 33., 20. VIII. 1938., 1.

⁶⁴ "Sastanak Gospodarske sloge", *Glas Bjelovara*, br. 33., 20. VIII. 1938., 3.

⁶⁵ "Nova mljekara", *Glas Bjelovara*, br. 32., 12. VIII. 1939., 4., ŠUTE, n. dj., 248.

⁶⁶ Isto, 4.

1938. i "za zadružnu prodaju mlijeka" 22. listopada 1938.⁶⁷ Tadanja Banska vlast pokušava srediti stanje prometa mlijekom i donosi god. 1938. *Pravilnik o uređenju prometa mlijekom i mliječnih proizvoda na području Savske Banovine*, a 1940. *Pravilnik o uređenju i poslovanju mljekarnica*.

Nakon osnivanja Banovine hrvatske 1939. i dolaska HSS na vlast u Bjelovaru *Gospodarska sloga* Bjelovar dobila je veliki poticaj u širenju mljekarskog pokreta. Mnoga privatna sabirališta prešla su u ruke *Mljekarske zadruge Sloge*. Mljekarski pokret *Sloge* Bjelovar u travnju 1940. odnio je zadnju važnu pobjedu, Seljačka mljekarska zadruga bjelovarske *Sloge* preuzela je važna sabirališta mlijeka u okolicu grada te zadrugu *Samopomoć*. Glasilo lokalnog HSS *Graničar* slavodobitno je pisao da: "Imade još jedan mali čir na našem gospodarskom organizmu u mljekarstvu" no i on će uskoro biti riješen.⁶⁸

Svi ti uspjesi Sloge doveli su do velikog povećanja proizvodnje mlijeka u navedenom razdoblju, koje je i inače pokazivano trend rasta. Tomu je uz rad *Sloge* pogodovao porast broja stoke s jedne i povećanje mliječnosti krava do koje je dolazilo izmjenom pasminske slike, s druge strane. (Tablica 3.)

Tablica 3. Proizvodnja mlijeka na Bjelovarsko-križevačkom području u razdoblju od 1885. do 1939. godine.⁶⁹

Razdoblje	U 000 lit	Indeks 1885.-1889. =100
1885.-1889	29.720	100,0
1900.-1904.	52.584	176,9
1910.-1914.	86.588	291,3
1921.-1923.	82.493	277,6
1930.-1934.	107.514	361,8
1935.-1939.	126.022	424,0

Uskoro su sva privatna mljekarstva prešla u ruke *Mljekarske zadruge Sloge*. U planovima središnjice *Sloge* Bjelovar je trebao biti središte mljekarstva i mljekarske industrije u Hrvatskoj, da postane "središte izvoza i prerade mlijeka." Planirana je gradnja velike moderne mljekare na području "bivše vojne bolnice" u kojoj bi postojala i stručna mljekarska škola, a koja bi mogla preraditi veću količi-

⁶⁷ Matej, MARKEŠ, Mljekarstvo u NR Hrvatskoj, *Mljekarstvo*, Vol. 10., br. 12, 1960., 284. Više u: Ivan DEREŽIĆ, *Mljekarstvo*, Zagreb, 1943.

⁶⁸ "Novi život u mljekarstvu", *Graničar*, br. 2., 9. V. 1940., 2.

⁶⁹ GABRIČEVIĆ-MAMUT, n. dj., 137.

nu mlijeka.⁷⁰ Rat je prekinuo sve planove, a sama izgradnja je počela u toku rata 1943. da bi bila dovršena tek 1950. godine.⁷¹

U srpnju 1940. održana je četvrta godišnja skupština *Mljekarske zadruge Sloge* u Bjelovaru gdje su prevladavali trijumfalistički tonovi. Ocijenjeno je da je bjelovarski mljekarski pokret *Sloge* pobijedio, a Bjelovar će po prognozi skupa postati centar mljekarstva u budućnosti.⁷² Prognoze su se ipak ispunile u određenoj mjeri, ali u drugačijim društveno-političkim prilikama tek poslije Drugog svjetskog rata.

OSTALI POSLOVI GOSPODARSKE SLOGE U BJELOVARU I OKOLICI

Osim velikih pokreta *Sloge* organizacija se brinula i za mnoge druge sastavnice seljačkog društva neprestano se proširujući. Važno jer istaknuti da je *Gospodarska sloga* imala i svoju žensku sastavnicu odnosno došlo je do osnivanja ženskih povjereništava *Sloge* u kojoj je presudnu ulogu imala Zlata Perlić iz Šandrovca pokraj Bjelovara.⁷³ U bjelovarskom kraju se ženska povjereništva posebno osnivaju u 1940. godini (Kapela, Maglenča, Malo Trojstvo, Prokljuvani, Vrbiča, Ivanovčani, Nove Plavnice i Gornje Gredice).⁷⁴ Ta povjereništva *Sloge* često su organizirala izložbe i zabave u bjelovarskoj okolici za svoje članice na kojim je često bilo kulturnih sadržaja, poput igrokaza.⁷⁵ Tada su i održane priredbe novoosnovanih ženskih povjereništva *Sloge* iz Prokljuvana i Predavca koje su bile iznimno posjećene.⁷⁶

Druge vrste pomoći bile su u pomaganju seljacima u svakodnevnom životu. *Sloga* je pomagala u udruživanju seljaka u bjelovarskoj okolici da sami uredi i prošire svoje ulice.⁷⁷ Za svoje članove je nabavljala drvo za ogrijev po sniženim cijenama.⁷⁸ Pomagala je i pri elektrifikaciji okolnih bjelovarskih sela, a pokreće i proces stvaranja lovačkih seljačkih društava i gospodarstvenih tečajeva.⁷⁹ Orga-

⁷⁰ "Bjelovar kao središte mljekarstva i mljekarske škole", *Graničar*, br. 10., 4. VII. 1940., 1.

⁷¹ "Što je s mljekarskom školom", *Graničar*, br., 23., 3. X. 1940., 1., Slavko, KIRIN, Ivan, ŠTEFEKOV, Sirela i bilogorsko-podravsko mljekarstvo: (povijesni prikaz razvoja), *Mljekarstvo*, 44., 1994., br. 4., 242-245.

⁷² "Četvrta glavna godišnja skupština mjesne "mljekarske zadruge Gospodarske sloge" u Bjelovaru, *Graničar*, br. 12., 18. VII. 1940., 2. Vidi i: "Borba u mljekarstvu", *Graničar*, br. 22., 26. IX. 1940., 2.

⁷³ Učiteljica Zlata Perlić bila je i istaknuta književnica iz Bjelovara koja je napisala niz knjiga i radova za omladinu: Put u Svetu Goru. Igrkaz u dva čina, (1935.), Unuk Mije Crnića (1941.), Veliki doživljaj (1956.).

⁷⁴ ŠUTE, n. dj., 307.

⁷⁵ "Žensko povjereništvo Gospodarske sloge u Maglenči", *Graničar*, br. 19., 5. VIII. 1940., 5.

⁷⁶ "Priredbe "Ženskih povjereništva Gospodarske sloge", *Graničar*, br. 4., 23. V. 1940., 3.

⁷⁷ "Gospodarska sloga na djelu ili narod si sam pomaže", *Hrvatska sloga*, br. 2., 21. IV. 1938., 3.

⁷⁸ "Prispjela drva Gospodarske Sloge", *Graničar*, br. 18., 29. VIII. 1940., 5.

⁷⁹ "Sjednica kotarske organizacije b. HSS", *Glas Bjelovara*, br. 4., 28. I. 1939., 3., "Tečaj Gospodarske sloge", *Glas Bjelovara*, br. 16., 20. IV. 1939., 4. O seljačkim lovačkim društvima u organizaciji Gos-

nizirani su i svakogodišnji zimski gospodarski tečajevi na selima u organizaciji s Gospodarskim učilištem u Križevcima, gdje su se seljaci upoznavali s najnovijim trendovima i aktualnim problemima važnim za selo i seljačka gospodarstva. Tako su tečajevi koji su i ranije postojali organizirani 1935./36. u Rakovcu, 1936./37. u Kalniku, 1937./38., u Vrbovcu, 1939./40. u Rovišću, 1940./41. u Bočkovcu, Kalniku, Glogovcu i Rovišću.⁸⁰ Djelatnost bjelovarskog ogranka *Gospodarske sloge* je u spomenutom razdoblju bila svestrana i pomogla je seljacima da se pomoću te velike seljačke gospodarske organizacije hrvatskog seljačkog pokreta HSS o izbore za svoja prava.

ZAKLJUČAK

Prema navedenim podacima možemo zaključiti da je pokret i rad *Gospodarske sloge* u Bjelovaru bilo vrlo plodonosan. Ostvareni su značajni rezultati u pomaganju seljacima da se izbore za svoja prava na tržištu, da ne budu izrabljivani od strane trgovaca i prekupaca. Kroz relativno kratko vrijeme bjelovarski ogranak *Gospodarske sloge* se dovoljno afirmirao u svom radu kroz pokret snižavanja cijena stoke i mljekarskim pokretom, te osnivanjem zadružnih udruženja te su seljaci vidjeli u njoj pouzdanog zaštitnika. O tome govore i podaci da je već 1937. godine *Gospodarska sloga* u Bjelovaru po broju svojih članova bila na drugom mjestu u Hrvatskoj. U početku s problemima, a kasnije s većim uspjesima *Gospodarska sloga* je postala značajna institucija HSS-a u Bjelovaru. Najveći pokret *Sloge* u Bjelovaru kao stočarskom kraju bio je mljekarski pokret koji je prvi put organizirao uspješno udruženo djelovanje seljaka proizvođača mlijeka na tržištu. Postojali su veliki planovi o izgradnji velike mljekarske industrije i mljekarske škole u Bjelovaru kao budućem središtu mljekarske industrije u zemlji. Sav rad *Sloge* nesumnjivo se odrazio i na porast proizvodnje mlijeka i izvoz stoke. No, sve planove *Sloge* je prekinuo početak Drugog svjetskog rata kada je rad *Gospodarske sloge* kao organizacije HSS-a zabranjen od strane vlasti NDH. Planove i zamisli *Sloge* ostvarili su se poslije završetka rata, ali sada u drugačijim društveno-političkim prilikama odnosno u komunističkom sustavu.

podarske sloge vidi: Ivica, ŠUTE, Hrvatska seljačka lovačka društva i organizacija lova u drugoj polovici 20. stoljeća u Hrvatskoj, *Ekonomska i ekohistorija*, vol. 5., br. 5., 115.-123.

⁸⁰ GABRIČEVIĆ-MAMUT, n. dj., 235. Više o djelovanju Poljoprivredne škole u Križevcima vidi u: *Spomenica o pedesetgodišnjem postojanju kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu, Križevci, 1910., Poljoprivredna škola u Križevcima, prigodom 90-godišnjice rada 1860-1950., Bjelovar, 1950.*

SAŽETAK

ORGANIZACIJA I DJELOVANJE "GOSPODARSKE SLOGE" U BJELOVARU I OKOLICI (1935.-1941.)

U radu je prikazano djelovanje i rad gospodarske organizacije Hrvatske seljačke stranke (HSS) Gospodarske sloge na području grada Bjelovara i okolice u razdoblju od 1935. do 1941. godine. Gospodarska sloga bila je jedna od najvećih organizacija HSS u Hrvatskoj, a zanimljivo da je inicijativa za osnivanjem te organizacije došla iz Bjelovara. Zbog specifičnih zemljopisnih karakteristika bjelovarskog kraja (izrazito poljoprivredni i stočarski kraj) *Gospodarska sloga* je ovdje zauzela čvrsto korijenje i razvila značajnu aktivnost, tako da je po broju svojih članova u Bjelovaru bila na drugom mjestu u Hrvatskoj, odmah poslije Karlovca. Aktivnost *Gospodarske sloge* u Bjelovaru karakterizira uporna i dugotrajna borba za prava seljaka u tržišnoj utakmici, te za smanjenje seljačkih davanja gradovima i državi. U bjelovarskoj okolini posebno je bio jak mljekarski pokret *Gospodarske sloge* koji je imao mnogo uspjeha. Važno je istaknuti da je jedan od osnivača i pokretača *Gospodarske sloge* rodom iz Bjelovara – Rudolf Bićanić.

Ključne riječi: *Gospodarska sloga*; hrvatski seljački pokret; Bjelovar; tržište; mljekarski pokret.

SUMMARY

ORGANIZATION AND WORK OF *GOSPODARSKA SLOGA* IN BJELOVAR AND ITS SURROUNDINGS (1935-1941)

This paper presents the actions and work of economic organization of the Croatian Peasant Party (*HSS*) *Gospodarska sloga* (*The economic agreement*) in the city of Bjelovar and its surrounding area, during the period from 1935 to 1941. *Gospodarska sloga* was one of the largest organizations of *HSS* in Croatia, and it is interesting that the initiative for the establishment of that organization came from Bjelovar. Due to the specific geographic characteristics of Bjelovar region (particularly agricultural and livestock region), *Gospodarska sloga* put down firm roots here and developed a significant activity, so that according to the number of its members in Bjelovar, it was ranked second in Croatia, right after Karlovac. The activity of *Gospodarska sloga* in Bjelovar is characterized by persistent and long-lasting struggle for the rights of farmers in market competition, and for the reduction of farmers' city and state taxes. In Bjelovar area, particularly strong was of the dairy Movement of *Gospodarska sloga*, which was very successful. It is important to point out that one of the founders and initiators of *Gospodarska sloga*, Rudolf Bićanić, comes originally from Bjelovar.

Key Words: *Gospodarska sloga*; Croatian Peasant Movement; Bjelovar; market; dairy movement.